

Іван Немченко

Коста Хетагуров і Павло Тичина

Два великих поети Коста Леванович Хетагуров (1859-1906) і Павло Григорович Тичина (1891-1967) належали до різних письменницьких генерацій, але були й сучасниками. Коли співець Осетії-Іростону згасав у тяжких стражданнях, викликаних невідступною хворобою, зовсім юний та енергійний автор майбутніх “Соняшних кларнетів” уже проголошував свої перші ліричні освідчення в любові до батьківської землі. “Добрідень тобі, Україно моя!” (“Блакить мою душу обвіяла...”, 1907) – прорік початківець Павло Тичина, підхопивши і продовживши літературну естафету таких митців-патріотів, як П. Куліш та А. Церетелі, Я. Щоголев та А. Кунанбаєв, М. Старицький та І. Чавчавадзе, Б. Грінченко і Г. Тукай, П. Грабовський і К. Хетагуров та багатьох інших оспівувачів честі і гідності своїх етносів на просторах неосяжної Російської імперії як “тюрми народів”.

Осяжна й різнолика проблема “Коста Хетагуров і Україна” розроблялася багатьма авторами – письменниками, літературознавцями, критиками, мистецтвознавцями, публіцистами, краєзнавцями, мемуаристами, педагогами тощо. Досить назвати хоча б таких із них, як В. Аврущенко, П. Вовк, Д. Гаухман, Ю. Голобородько, Я. Голобородько, Ф. Данилов, Л. Дмитерко, В. Загороднюк, Я. Ільїн, Л. Куліченко, П. Лисюк, І. Луценко, В. Матяш, Ю. Назаренко, А. Недзвідський, О. Новицький, Є. Писаренко, К. Савченко, К. Секарева, А. Сич, О. Скороход, Л. Федоровська, В. Чередниченко та ін. Багато вітчизняних майстрів слова присвятили синові Іростону свої художні твори (Н. Білокінь, М. Братан, Ю. Голобородько, С. Крижанівський, Л. Куліш, Т. Масенко та ін.). Перекладами з К. Хетагурова займались М. Братан, В. Бровченко, Ф. Гарін, К. Герасименко, І. Гончаренко, З. Гончарук, Л. Дмитерко, П. Дорошко, О. Жолдак, О. Засенко, Л. Зимний, О. Іванченко, В. Ковалевський, С. Крижанівський, М. Лещенко, Т. Масенко, М. Нагнибіда, О. Новицький, М. Рильський, В. Сосюра, М. Терещенко, М. Фіненко, І. Цитович, М. Шеремет. Особливу увагу постаті К. Хетагурова у своїй громадській, літературній, перекладацькій діяльності присвятив П. Тичина. Тож спробуємо простежити ці моменти.

Про неабияке захоплення, непослабний інтерес до життя і творчості класика осетинського письменства з боку автора “Соняшних кларнетів”

ідеться в монографіях В. Корзуна “Коста Хетагуров: очерк жизни и творчества” (1957) [1] та І. Луценка “Коста Хетагуров і Україна” (1961) [2], у коментарях до “Зібрання творів” П. Тичини у 12 томах (1983-1990) та інших джерелах.

Павлові Григоровичу випало бути редактором та автором вступної статті до збірки творів К. Хетагурова “Осетинська ліра” (1950) [7]. До цього видання він подав двадцять своїх перекладів віршів сина Іристону. Підготовча робота щодо упорядкування української версії “Осетинської ліри” К. Хетагурова розпочалася ще 1940 року, але війна обірвала надовго ці заміри – аж до початку 1950-х рр. Дослідниця К. Секарева констатує: “Про великий внесок українського поета у справу здійснення цього видання свідчать матеріали його архіву: машинописи та рукописи перекладів поезій К. Хетагурова з зауваженнями та виправленнями П. Тичини, списки перекладачів, складені П. Тичиною, їхні листи до нього тощо” [4, с.615]. А всього над книжкою працювало 35 перекладачів! У передмові до цієї варіації “Осетинської ліри” К. Хетагурова Павло Григорович окреслив життєвий і творчий шлях видатного письменника, наголосив, що “образ його і сьогодні мов живий”, “поет близький нам усім, бо він нам рідний”, “діяння його це були клич і боротьба проти темних сил світу, це був безстрашний бій з відкритими грудьми проти чорних сил царизму” [7, с.5-6]. Ця стаття неодноразово передруковувалась у зібраннях творів П. Тичини з огляду на її вагомість. А заявлена в цьому матеріалі думка Павла Григоровича “...Він нам рідний” була взята херсонським поетом Л. Кулішем за епіграф до ліричного циклу “Коста в Очакові”.

П. Тичина традиційно брав участь у меморіальних заходах, присвячених славетному осетинові. 23 листопада 1939 року він читав свої переклади з К. Хетагурова на урочистому вечорі в Київському клубі письменників, влаштованому на честь 80-річчя від дня народження сина Іристону.

15 жовтня 1959 року П. Тичина виголосив у Києві вступне слово на вечорі до 100-річчя від дня народження К. Хетагурова як “поборника свободи й демократії”. Нагадавши ряд штрихів із біографії митця, Павло Григорович особливу увагу у виступі присвятив перебуванню осетинського поета на українських теренах (Херсон, Очаків тощо), передав своє захоплення його енергійністю та завзяттям: “Взагалі глибока й багатогранна натура Хетагурова ніколи не могла обходитись без діяльності. Ця натура його пройнята була великою цілеспрямованістю. Трудно навіть собі уявити,

як міг Коста Хетагуров, будучи сам царською жандармерією переслідуваний, та стільки доброго, цінного, для щастя людини корисного зробити! Причому у різних напрямках свого багатющого таланту та здібностей: в поезії, в малярстві, в етнографії, педагогіці, мовознавстві, в публіцистиці і в заходах організаційних. У ньому жив великий дух – незламний і високий” [4, с.501-502].

Про К. Хетагурова принагідно веде мову П. Тичина у статті “Нам треба голосу Тараса” (1962), в “Автобіографії” (1963), у рецензії на монографію Г. Рамазанова “Творчество Мажита Гафури” (1966), у листуванні.

28 січня 1961 року Президія Верховної Ради Північно-Осетинської АРСР нагородила П. Тичину Почесною Грамотою з нагоди його 70-річчя та за переклади творів К. Хетагурова українською.

У листі до В. Білової від 21 липня 1966 року П. Тичина обурювався з приводу формулювання “м а л е н ь к і народи Радянського Союзу” в проекті головної редколегії альманаху “Сузір'я”: “...Треба називати їх, як завжди називаємо, м а л и м и народами. Бо слова м а л е н ь к і народи – презирливо звучать. Та і взагалі невірно таке підкреслення робити, бо відомо ж, що і найменший народ може народити геніального письменника у себе, як, наприклад, в Осетії Коста Хетагурова” [6, с.447].

П. Тичина переклав українською твори К. Хетагурова “Заповіт”, “Якби міг я”, “Надія”, “О, якби...”, “Заспівай!”, “Кубади”, “Новорічна пісня”, “Киця”, “Новорічна ніч”, “Пустун”, “Школяр”, “Мов дорослий”, “Синиця”, “Ластівка”, “Весна”, “Літо”, “Осінь”, “Зима”, “Привіт”, “У. Ц.” Більшість із названих текстів було перекладено з осетинської. Решта – з російської. Адже вірші “Привіт” (“Стомився я.. Де сили?”) та “У. Ц.” були в оригіналі написані К. Хетагуровим російською. На великій майстерності П. Тичини, виявленій при перекладі цих поезій наголосив І. Луценко [2, с.115-116]. Зокрема він співставив російськомовний оригінал поезії “У. Ц.” (Спб, 1899), присвяченої, на його думку, Угалукові Цалікову, з тичининським перекладом. І. Луценко спостеріг, що Павло Григорович “зумів виразно передати зміст першотвору”, “зберіг не тільки буквральність тексту, а й відтворив його колорит і своєрідне сатиричне спрямування” [2, с.116]. Щодо осетинськомовних текстів К. Хетагурова, перекладених П. Тичиною, то дослідник відзначив, що в них “з великою художньою точністю передане ідейне спрямування та образні засоби оригіналу”, хоча тут же додав: “На жаль, наш читач не знає

осетинської мови, а тому ми позбавлені можливості зробити зіставлення оригіналу з перекладами П. Тичини” [2, с.116].

Проте такий присуд здається перебільшеним. Тож у рамках нашої статті спробуємо порівняти хетагурівські оригінали з тичининськими перекладами на рівні метрики, ритміки, строфіки. Таку можливість надає перший том п'ятитомного зібрання творів К. Хетагурова (московське видання 1960 року) [8], в якому паралельно подані тексти поета осетинською і в перекладах російською.

Автор “Соняшних кларнетів” завжди дбав про музичність, гармонійність звучання і власних, і перекладних творів. Це помітно уже в заспіві до “Осетинської ліри” К. Хетагурова – поезії “Ныстуан” (“Заповіт”), у перекладі якої П. Тичина послуговується анафорою (Ти – Ти), внутрішніми римами (пробач – плач), хоча в оригіналі подібні версифікаційні ефекти відсутні, як і, скажімо, в російськомовному варіанті П. Панченка “Завещание”. Можемо порівняти:

а) у К. Хетагурова:

Ныббар мын, кæд-иу дæм мæ зарæг,

Кæуæгау фæкæса, мийаг [8, с.8];

б) у П. Тичини:

Ти пробач, якщо **плач** та ридання

Ти почуєш в піснях у моїх [3, с.287];

в) у П. Панченка:

Прости, если отзвук рыданья

Услышишь ты в песне моей [8, с.9].

Майже у всіх випадках П. Тичина дотримується строфічної будови першотворів. Катренові тексти К. Хетагурова “Заповіт”, “Якби міг я”, “Надія”, “О, якби...”, “Заспівай!”, “Новорічна ніч”, “Мов дорослий”, “Синиця”, “Ластівка”, “Весна”, “Літо”, “Осінь”, “Зима”, “Привіт” у версії П. Тичини чітко витримані в рамках чотиривіршевих структур. Вірш “У. Ц.”, що

складається з чотирьох катренів у К. Хетагурова, в українського поета поданий астрофічно. Але в цій варіації відчувається внутрішній поліл на чотиривірші. Твори “Кубади” та “Киця” подані і в оригіналі, і в перекладах П. Тичини шестивіршами, а “Пустун” і “Школяр” – п'ятивіршами. А “Новорічна пісня”, подана К. Хетагуровим астрофічно, в українського поета складається з восьми двовіршів. Хоча в астрофічному оригіналі можна простежити внутрішній поділ на бейти.

Вірш “Нæуæгбонты зарæг” (“Новорічна пісня”) і в К. Хетагурова, і в перекладі П. Тичини, а також у російській версії П. Панченка зорієнтований на фольклорний 16-складник із використанням дактилічної рими. В українській варіації додатково виставлено наголос у звертанні до господарів (“Хадзárонта, хадзárонта!”), щоб при читанні не порушилась мелодика тексту. Порівняємо:

а) у К. Хетагурова:

Хæдзаронтæ, хæдзаронтæ!

Фæцæуынц уæм дæрдбæлцонтæ... [8, с.238];

б) у П. Тичини:

Хадзárонта, хадзárонта!

Ось гості йдуть! Ваш дар он там... [3, с.297];

в) у П. Панченка:

Хадзаронта, хадзаронта!

К вам – гости. Вы не заняты? [8, с.239]

Фольклорна основа простежується і в поезії К. Хетагурова “Азар!” (“Заспівай!”) та в перекладах П. Тичини (українською) та А. Гулуєва (російською). У всіх трьох варіантах катрени-куплети витримані за схемою: 8+8 (16-складник) та 5+5 (10-складник). Порівняємо:

а) у К. Хетагурова:

Мах бар нал æсты нæ сæртæ...

Азар, цалынмæ дæ зæрдæ
Не'ссау фырмаестæй,
Адæмы мæтæй! [8, с.18];

б) у П. Тичини:
Наш народ як в тій неволі...
Заспівай, бо потім болі
Висушать тобі
Серце в боротьбі [3, с.292];

в) у А. Гулуєва:
Отнял враг свободу нашу...
Спой! Уже страданий чаша
До краев полна...
Как горька она! [8. с.19]

І в оригіналі у К. Хетагурова, і в перекладах цієї строфи у П. Тичини та А. Гулуєва дотримано використання енжамбемана.

Поезія К. Хетагурова “Сæрд” (“Літо”), яка написана в оригіналі напівбілим віршем, характерним для народної пісенної творчості, у перекладі П. Тичини досить видозмінена. Український письменник послуговується трьохстопним анапестом та чітким перехресним римуванням за схемою: баба. Порівняємо:

а) у К. Хетагурова:
Хур судзы... Уырыдзы
Хæрынаен бæззы...
Чи хъæдæй рæгъæдæй
Сыrx мæнæргъ хæссы [8, с.204];

б) у П. Тичини:

А вже сонце пече цілу днину,

Вигляда жовта морква з землі...

Онде з лісу червону малину

В козубеньці несуть у малій [3, с.306];

У холостих рядках оригіналу наявні внутрішні рими, які відсутні в українському варіанті.

Порівняємо з російським перекладом Б. Бріка, де витримано і форму хетагурівського напівбілого вірша, і збережено характерні для нього внутрішні рими:

Созрела, поспела

На солнце морковь.

У тына – малина;

Лукошко готовь [8, с.205].

Натомість у перекладі вірша “Дзывылдар” (“Синиця”) український поет чітко передає особливості напівбілого вірша К. Хетагурова з притаманними йому внутрішніми римами. Порівняємо:

а) у К. Хетагурова:

Аенгуырдар – дзывылдар,

Каам хæтыс зымæг?

Цы бæстæ, цы хæхтæ

Фæтæхыс уынæг? [8, с.194];

б) у П. Тичини:

Синичко-сестричко,

Де взимку буваєш?

Чи в гори за море

Далеко літаєш? [3, с.303];

в) у М.Ушакова:

Зимою глухою

В какие края

Стремится синица –

Рыбачка моя [8, с.195].

Водночас помічаємо, що в парних рядках, які римуються (2-ий і 4-тий), у К. Хетагурова та перекладача російською М. Ушакова синхронно використовується окситонна рима: зымæг – уынæг та края – моя. А П. Тичина вирішив відхилитись від оригіналу і запропонував парокситонну риму: буваєш – літаєш.

Тенденція подовжувати рядки першотвору українським поетом спостерігається у перекладі вірша “Гино” (“Киця”). Наприклад, перший рядок у К. Хетагурова та перекладача російською А. Шпирта звучить суголосно (п'ять складів в обох випадках), а в П. Тичини рядок довший – сім складів. Порівняємо:

а) у К. Хетагурова:

Гино, гино, гисс! [8, с.182];

б) у П. Тичини:

А вставати киці час! [3, с.299];

в) у А. Шпирта:

Киска, киска, кис! [8, с.183]

Поєму “Кубади” і в оригіналі, і в перекладах П. Тичини та П. Панченка подано шестивіршами. Але якщо рядки строф у К. Хетагурова та у варіанті П. Панченка рівновеликі (використано по дві стопи), то в

україномовній версії маємо помітну трансформацію – запропоновано трискладовий розмір амфібрахій у коротких (на дві стопи) і довгих (на три стопи) рядках: Амф223223. Можемо порівняти:

а) у К. Хетагурова:

Царгәсы бәллын,
Уәларвы нәрын,
Дымгәйы хьарәг,
Цәф сәгуыты маст,
Әхсәрдзәны хьазт –
Фийауы зарәг [8, с.70, 72];

б) у П. Тичини:

Орел як літає,
Як блискавка грає,
Як вітер ридає від ран,
Козуля як плаче,
Як ворон десь криче, –
Все в пісню вміщає чабан [3, с.294];

в) у П. Панченка:

Орла порывы,
Вой выюг тоскливый,
Гром в поднебесье,
Слеза оленя,
Ручья кипенье –
Пастушьи песни [8, с.71, 73].

Особливо ця відмінність відчутна в останньому рядку цитованої строфи. Рядок із П. Панченка “Пастушьи песни” [8, с.73] майже буквально відповідає змісту рядка з осетинського оригіналу “Фийауы зарæг” [8, с.72], тобто “Пастухова пісня”. А П. Тичина розгортає цілу думку – “Все в пісню вміщає чабан” [3, с.294], для передачі якої більше підходив розлогий тримірник.

Російськомовні вірші К. Хетагурова “Привіт” (“Стомився я.. Де сили?..”) та “У. Ц.”, певно, зацікавили Павла Григоровича як перекладача своїм автобіографізмом як дуже суголосні з “Осетинською лірою”. Перший твір, сповнений щему й болю, викликаних різними чинниками (невідступні хворощі, задушливе суспільне життя, нещасливе кохання, самотність), гранично оголює душу співця. І перекладач намагався передати якомога точніше те балансування митця на межі між життям і смертю, надією та відчаєм. Якщо співставити переклад із оригіналом “Привет... поблекли силы...” за 5-томним зібранням творів К. Хетагурова, то одразу кидаються у вічі деякі невідповідності. Наприклад, читаємо в першій строфі осетинського автора:

Привет... поблекли силы,

Увяли навсегда,

И яму для могилы

Мне вырыла судьба... [9, с.122];

Відповідно у перекладі цієї строфи в інтерпретації П. Тичини спостерігаємо таке:

Стомився я.. Де сили?

Сплили як у ві сні.

І яму для могили

Копа нужда мені [3, с.309].

В оригіналі йдеться про рокованість долі митця (“судьба”), а в українській версії – про злигодні (“нужда”). І таким чином, може здатися, поглиблювався соціальний аспект проблеми. Але виявляється, що це не тичининська забаганка. У примітках до другого тому 5-томного зібрання творів К. Хетагурова вміщено різночитання: “Мне вырыла **нужда**” [9, с.273]. Саме в такій первісній формі звучав цей рядок у рукописах осетинського

співця та в його друкованій збірці 1895 року “Стихотворения”. Тож тичининський варіант “Копа **нужда** мені” теж цілком відповідає хетагурівському (але іншій його редакції).

Або ж у третій строфі, ведучи мову про рідну країну (звісно ж Осетію, а не Росію), К. Хетагуров шле їй прощальний привіт, бо саме думки про неї давали йому сили та життєлюбство за перебування на чужині, в розлуці: “В рифмованные звуки Печаль ее влагал...” [9, с.122]. А П. Тичина в перекладі цих рядків використовує формулювання: “В римованії звуки Печаль її **складав...**” [3, с.309]. У згаданих уже вище примітках знаходимо хетагурівський варіант із автографів та першопублікацій: “Печаль ее **слагал**” [9, с.273]. Отже, П. Тичина, працюючи над текстами К. Хетагурова неодноразово надавав перевагу варіантам із першодруків, а, можливо, звертався й до рукописних джерел, аби визначитись із тією, чи іншою авторедакцією рядка. Це свідчить про його скрупульозність і відповідальність як перекладача.

Але все ж невідповідність у вірші К. Хетагурова “Привіт” (“Стомився я.. Де сили?..”) та в його перекладі П. Тичиною знаходимо. Вона наявна в останній строфі. У К. Хетагурова читаємо:

Не брезгуй же приветом,
Красавица, и ты, –
Поверь, – умрут с поэтом
Безумные мечты [9, с.122].

Певно ж, автор мав на увазі Ганну Цалікову, до якої безуспішно сватався. Тож у творі патріотичний мотив переплітається з любовним. Але з перекладу П. Тичини цього не випливає. Почавши в передостанній строфі мову про поетове прощання з рідним аулом, Павло Григорович так і не згадує надалі про примхливу красуню. А тому й хетагурівське звертання в останній строфі, з волі перекладача, адресується все тому ж рідному аулові, а не чарівній жінці, що виявила погорду до почуттів закоханого співця:

Привітом (без надії)
Не гребуй, ти це знай:
Умрут з поетом мрії,
Умрут – і всьому край [3, с.309].

Щодо метричної структури вірша, то П. Тичина чітко дотримується ямбічного розміру (ЯЗ).

Вірш К. Хетагурова “У. Ц.” із циклу “Листи” (під № 13), перекладений П. Тичиною, – це друга присвята Угалуку Цалікову. Твір написаний 1899 року в Санкт-Петербурзі. Перша подібна епістола з однойменним заголовком, датована 1898 роком, теж увійшла до циклу “Листи” (під № 11), але з’явилася з-під пера автора в П’ятигорську. Обидві ліричні присвяти адресовані родичеві Г. Цалікової. Якщо перша епістола – це “пламенный привет От сердца моего больного”, то друга – напівіронічне застереження знайомому, щоб не піддавався на кар’єристичні спокуси. Певно, П. Тичину цей твір зацікавив своєю задушевністю і тонким поєднанням гумористичного та сатиричного підходів. Оскільки вірш К. Хетагурова написаний у жанрі епістоли, український перекладач намагається передати його зміст буквально, зберігаючи всі деталі: “Пою тебе опять на лире” – “Співаю знов тобі на лірі”; “В твоём прекрасном Алагире” – “В твоїм прекраснім Алагірі”; “Совсем отбился ты от рук” – “Відбився зовсім ти від рук” тощо. Метрика оригіналу в тичининському перекладі збережена (Я4).

Підсумовуючи, можемо з певністю сказати, що П. Тичина був одним із найпалкіших шанувальників таланту К. Хетагурова та пропагандистів його доробку серед української спільноти. Про це свідчать численні факти, пов’язані з громадською, літературною, перекладацькою, просвітницькою діяльністю Павла Григоровича. А ще це наочне підтвердження того, що П. Тичина дійсно володів “аркодужним перевисанням до народів”.

Дана стаття може послужити імпульсом до подальшої розробки проблеми “Коста Хетагуров і Павло Тичина”, зокрема в плані зіставлення тематики, проблематики, поезики їхньої творчої спадщини (поезія, проза, драматургія, публіцистика, епістолярій тощо).

Література

1. Корзун В. Коста Хетагуров: очерк жизни и творчества / В. Корзун. – М.: Советский писатель, 1957. – 204 с.
2. Луценко І. Коста Хетагуров і Україна: деякі питання українсько-осетинських літературних звязків / І. Луценко. – Херсон: Херсонське книжково-газетне вид-во, 1961. – 127 с.

3. Тичина П. Зібр.творів: у 12 томах / П. Тичина. – Т.5. – Кн.2: Переклади / упоряд.та примітки Н. П. Чамати; ред. Б. І. Олійник. – К.: Наук. думка, 1986. – 632 с.
4. Тичина П. Зібр.творів: у 12 томах / П. Тичина. – Т.9: Статті, рецензії, доповіді, виступи: 1946-1959 / упоряд.та примітки К. М. Секаревої; ред. С. В. Тельнюк. – К.: Наук. думка, 1987. – 704 с.
5. Тичина П. Зібр.творів: у 12 томах / П. Тичина. – Т.10: Статті, рецензії, доповіді, виступи: 1960-1967 / упоряд.та примітки Л. Ф. Кодацької; ред. В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1987. – 584 с.
6. Тичина П. Зібр.творів: у 12 томах / П. Тичина. – Т.12. – Кн.1: Листи / упоряд.та примітки С. А. Гальченко; ред. М. Г. Жулинський. – К.: Наук. думка, 1990. – 488 с.
7. Хетагуров К. Осетинська ліра / вступ. ст. П. Тичини / К. Хетагуров. – К.: Держлітвидав України, 1950. – 268 с.
8. Хетагуров К. Собр. соч.: в 5 томах / К. Хетагуров. – Т.1: Ирон фæндыр – Осетинская лира. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1960. – 456 с.
9. Хетагуров К. Собр. соч.: в 5 томах / К. Хетагуров. – Т.2: Стихотворения; Рассказы. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1960. – 382 с.

Немченко І. В. Коста Хетагуров і Павло Тичина / Іван Немченко // “Люблю я цілий світ...”: художньо-публіцистичний альманах, присвячений 160-річчю від дня народження Коста Хетагурова. - Херсон: Айлант, 2019. - С.69-81.